

Владислав Верстюк,
доктор історичних наук, професор,
Інститут історії України НАН України
Vladyslav Verstiuk,
Doctor of Historical Sciences, professor,
Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine,
vverst@ukr.net

Михайло Грушевський - лідер та ідеолог Центральної Ради

Mykhailo Hrushevsky as leader and ideologist of the Central Rada

Ключові слова: Михайло Грушевський, Українська Центральна Рада, лідер

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Ukrainian Central Rada, leader

Столітній ювілей Української революції 1917–1921 рр. посилює увагу суспільства до цієї знаменної події і разом з тим змушує істориків до інтенсифікації пошуків нових матеріалів та розширення інтерпретацій революційних сюжетів. Значення революції 1917-1921 рр. важко переоцінити, вона форсувала розвиток українського національно-визвольного руху, остаточно перевела його з площини національно-культурних домагань у площину політичну та державотворчу. В її ході були реалізовані перші в ХХ ст. українські державотворчі проекти. Революція виявила великі потенційні можливості мобілізації української нації, розмах українського національного руху виявився настільки масштабним, що здивував загальноросійську революційну демократію, змусив її вносити суттєві поправки в свої програми та практичну діяльність, він став зразком для наслідування інших поневолених народів. Революція суттєво змінила вектор

історичного розвитку українського народу, а разом з тим показала і його слабкі сторони, спричинені деформованістю соціальної структури, нечисельністю еліти, ідейними розбіжностями в її лавах, відсутністю досвіду державної роботи.

Революція гостро поставила питання про лідерів нації, їх готовність вести народні маси, генерувати державотворчі ідеї, забезпечувати їх реалізацію, як і взяти на власні плечі тягар відповідальності за їх незадовільну реалізацію. В цій статті ми звертаємося до постаті голови Української Центральної Ради, М. С. Грушевського, з ім'ям якого тісно пов'язані події першого року революції, насамперед її демократичний етап.

Безумовно, написання фундаментального національного гранд-нарративу «Історії України-Руси», було цілком достатнім, щоб винести Грушевського на вершину національної історіографічної піраміди, але поринувши в шал революційної боротьби, очоливши Українську Центральну Раду, пройшовши з нею тернистий шлях злетів і падінь, від моменту створення до останнього дня існування, Грушевський став мегапостаттю української історії, її постійно діючою величиною на зразок Богдана Хмельницького чи Івана Мазепи. 1917 рік – це час найвищого піднесення його політичної кар'єри. Про це чимало написано. Відомо, що Михайло Сергійович був незмінним головою Центральної Ради, її конструктором, починаючи з формування принципів її організації та структурування, визначення регламенту роботи. Він очолював президію УЦР, її Комітет, а згодом Малу та Велику раду, був чудовим спікером, який знав, кому надати слово, як спинити занадто красномовного, як допомогти промовцю-невдасі знайти загублену думку, як стисло і ясно підвести підсумок дебатів. Він, як людина неординарна, вмів поєднувати дві роботи одночасно. Ось що з цього приводу пізніше пригадував колишній секретар Центральної Ради Михайло Єремійв: «Працездатність Михайла Сергійовича була феноменальна. Часто, уважно проводячи засідання, він, в той же час, писав резолюції, які мав предложити на закінчення дебатів, а ще частіше він правив на колінах коректи своїх численних пи-

сань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і які я йому дискретно передавав під столом. При цьому я не зауважив ні одного випадку, щоб він чогось не почув, або не реагував у відповідній спосіб на промову, і депутати ніколи не могли зауважити, що він робить зараз дві справи»¹.

Неординарний масштаб діяльності – усталена характеристика М. Грушевського. І, разом з тим, він був людиною свого часу, формувався в епоху панування в науці позитивістських теорій, пізніше перебував під впливом соціології, в політику привніс академічну спадщину та народницькі погляди надзвичайно популярні серед тогочасної інтелігенції. Історик і політик органічно поєднувалися в ньому, це поєднання додавало його постаті глибини, авторитетності, а разом з тим гнучкості, вміння йти на компроміси, коли цього вимагали інтереси справи, але при необхідності він міг продемонструвати силу духу, рішучість і навіть непоступливість. М. Ковалевський, який добре запізнав М. Грушевського 1917 р., працюючи в Центральній Раді, звернув особливу увагу на вплив фахової підготовки Грушевського на його політичну діяльність. «Це був історик в повному значенні цього слова, – писав М. Ковалевський. – Сучасні події його живо інтересували, і він мав завжди тверезу оцінку цих подій. Але він ніколи не давав себе вибити з рівноваги і надавав цим біжучим подіям відносного значення. Він вірив у закономірність історичного розвитку і був переконаний, що український народ вийде на шлях вільного політичного і культурного розвитку навіть тоді, коли хвилево програє той чи інший бій /.../ Михайло Грушевський надавав особливого значення соціальним постулатам українського народу і категорично противився політиці компромісів у цій справі. Особливо в питанні аграрної реформи він був послідовним прихильником націоналізації землі і від цієї думки не відрікався навіть тоді, коли генерал Гренер обіцяв за ціну поступок в аграрній справі, далі підтримувати уряд Україн-

¹ Сремів М. За лаштунками Центральної Ради // Український історик.- 1968. № 1-4. С. 99.

ської Центральної Ради і не робити гетьманського перевороту. У внутрішньо-українських справах Михайло Грушевський був гарним прихильником народоправства і демократії»².

Багатогранність М. Грушевського притягує увагу дослідників та викликає дискусії. Його соціальні та політичні погляди стали органічною частиною історії революції і вимагають історичної оцінки. До того ж чимало питань в інтелектуальній та політичній біографії визначного діяча залишається не до кінця з'ясованими. Чимало з них пов'язані з історією виникнення та діяльності Центральної Ради. Саме вони є предметом даної статті.

Лютнева революція 1917 р. застала М. Грушевського в Москві, куди йому як адміністративно засланому дозволили перебраться з Казані у вересні 1916 р. В своїй «Автобіографії» він так описав нетривалий московський період життя і творчості: «З переводом до Москви мав змогу взятись до продовження своєї «Історії України», яку війна перервала на описі Зборівської битви... В Москві докінчив історію війни 1649 р. і, довівши огляд до весни 1650 р., видрукував в Москві, як третю частину VIII тому. Почав друк також своєї «Всесвітньої історії», котрої I ч. вийшла в Петербурзі в р. 1916. В Москві брав участь в редакції «Украинской жизни» й тижневика «Промінь», займався організацією україн. видавничої спілки і наукового товариства»³. В Москві Грушевському виповнилось 50 років, на той час поважний вік для чоловіка, він належав до старшого покоління українських громадсько-політичних діячів, був наприкінці XIX ст. членом київської «Старої громади», згодом - Товариства українських поступовців, сповідував ліберально-демократичну ідеологію, був прихильником поміркованих культурно-просвітницьких дій, які складали основу діяльності Товариства українських поступовців. Схоже що ще на початку революції він дотримувався цієї тактики і стратегії. У своїх спогадах Грушевський наводить

² Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук, 1960. С. 270-271.

³ Грушевський М. Автобіографія. К., 1926. С. 238-239.

розмову з Г. Холодним після однієї з московських нарад, яка обговорювала перспективи діяльності, які відкрила революція. «...я тоді висловлювався проти уганяння за тими «широчайшими революційними перспективами», котре проходило на сім зібранні. «Не про широчайші перспективи треба думати, а про народну школу, про популярну книгу, про пресу для народу – се робота для цілого десятиліття»,- в тім дусі нібито говорив я тоді»,- згадував Грушевський⁴. Про поміркованість Грушевського на момент вибуху Лютневої революції свідчив і лист Михайла Сергійовича до О. Керенського, в якому він «вказував на негайну потребу повернути адміністративно висланих галичан, політичних засланих і примусово висланих біженців; далі нагадував про організацію української народної школи і заведення українських предметів в середній школі та впровадження української мови в урядування державних установ України. Сповнення сих мінімальних постулатів українських, неустанно підношених з української сторони, мав би новий уряд засвідчити, що він пам'ятає про недержавні народи і задоволення їх потреб»⁵. Думки аналогічного змісту висловлювали у Києві керівники Товариства українських поступовців. Про це свідчила телеграма, яку вони надіслали до голови Тимчасового уряду на початку березня 1917 р. Вони з нетерпінням очікували повернення до Києва Грушевського, якого вважали своїм лідером та ідейним наставником. Його чекали ще й тому, що на початку березня при створенні українського координуючого центру, який отримав назву Центральної Ради, між старшим тупівським поколінням та молодими українськими соціал-демократами виникла гостра дискусія з приводу принципів організації українського руху. Тупівці сподівались, що його організаційним центром стане їх Рада, але молодь непохитно стояла за створення нового центру на паритетних засадах. Старшим довелося поступитись натиску молоді: так виникла Центральна Рада.

⁴ Грушевський М. Споми́ни // Київ. 1989. №8. С. 124.

⁵ Там само. С.125.

«Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й наладити спільну працю і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня-на-день, - згадував Д. Дорошенко. - Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра»⁶.

Повернувшись до Києва в середині березня 1917 р., М. Грушевський, як згадував пізніше сам, застав в Центральній Раді невелику жменьку людей, що «містились там в якимсь закулку Педагогічного музею», це були переважно молоді люди, студенти, кооператори, солдати та робітники. Іронічно М. Грушевський охрестив Центральну Раду «скромним українським мікрокосмом»⁷, проте її малочисельність його не злякала і не зупинила. В своїх спогадах Грушевський писав, що не помітив революції в Москві, але, повернувшись до Києва, надзвичайно швидко зрозумів імперативи нових реалій, масовий характер подій, творення нових політичних та громадських організацій, мітинговість, які вимагали зміни підходів, іншої політичної стратегії і тактики, нової риторики гасел на відміну від тих старих мінімальних прохань з царині культури та освіти, яких домагалось від старої царської влади старше покоління українських громадсько-політичних діячів. Праця в Москві над дослідженням початкового етапу визвольної війни під проводом Б. Хмельницького – апогею Української революції XVII ст. - підказали Грушевському його власну поведінку як лідера Української революції 1917 р. Переживши в дорозі до Києва пожежу вагона, в якому згоріла його колекція рідкісних видань та архівні документи, Грушевський не став довго розслаблятися. Вже наступного за приїздом дня 14 березня він взяв участь у роботі з'їзду українських кооператорів, а 15 березня вперше головував

⁶ Дорошенко Д. . Мої спомини про недавнє-минуле... Част. перша. С. 72.

⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. №8. С. 136.

на засіданні Центральної Ради, де йшлося про підняття національного прапора над міською думою та про заходи з організації української маніфестації.

Насамперед Грушевський, ставши біля керма Центральної Ради, взявся за ідею мобілізації українського руху об'єднання навколо Центральної Ради всіх, хто стояв «на українській політичній платформі». Він формулює гасло моменту: "Завершити нашу організацію", маючи на увазі і Центральну Раду, як керівний орган українського руху, і сам рух. Організація у загальноукраїнському масштабі, на думку М. Грушевського, мала бути головним завданням Всеукраїнського національного конгресу. У статті «На Всеукраїнський з'їзд» він писав: "Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій поза київських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі..., одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію"⁸.

Скликання цього конгресу, призначеного на 6—8 квітня 1917 р., надзвичайно вдало вписалося в політичні обставини моменту і стало каталізатором розвитку українського руху, який уже перебував на піднесенні. З вітальних телеграм, які з другої половини березня почали надходити до Центральної Ради у зростаючій щоденно кількості, можна пересвідчитися, що у містах і селах стихійно зароджуються осередки українського руху, відновлюється робота "Просвіт", подаються голоси за українізацію школи, а соціальні проблеми, особливо на селі, тісно пов'язуються з вирішенням національного питання. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії, про з'їзди яких згадувалося вище. Поряд з партійними з'їздами, на початку квітня відбувся з'їзд селянських спілок, який обрав Тимчасовий комітет Української

⁸ Нова рада. 1917. 29 березня.

селянської спілки. На професійному з'їзді про свою консолідованість і національні домагання заявили українські педагоги, підвищеною активністю відзначились українські кооператори. Одним словом, початок квітня 1917 р. можна назвати вибухом української політичної активності, вищим проявом якої стала робота Всеукраїнського національного конгресу.

Конгрес перевершив усі найоптимістичніші сподівання, в Київ з різних куточків України і поза її меж прибуло більше 1000 делегатів. "Киевская мысль" писала 7 квітня, що їх кількість "щогодини виростає за рахунок нових, що прибувають по залізниці, на пароплавах, конях і навіть per pedes apostolorum пішки". Газета назвала конгрес українським патріотичним паломництвом. У новітні часи Україна не знала подібних зібрань. Його робота символізувала пробудження та демонстрацію національної політичної волі.

Глибоке враження епохальності моменту залишилось у багатьох з тих, хто брав участь у цій події. "Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину", — згадував пізніше учасник тих подій М. Галаган⁹.

Пробуджена революцією різнолика, слабо організована українська стихія, що лише відчула своє національне "я", завдяки конгресу перетворилась у могутній масовий національно-визвольний рух. Почуття національної єдності не залишало конгрес, міцніло з кожним днем його роботи завдяки продуманому порядку денному, в основу якого було покладено обговорення питання федеративного переустрою Росії та забезпечення національно-територіальної автономії України. В шести виголошених на конгресі доповідях були розкриті різноманітні аспекти побудови федерації й автономії. В результаті їх обговорення конгрес визнав, що "тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, що живуть на українській землі", а разом з тим оголо-

⁹ Галаган М. З моїх споминів. В 4-х ч. Львів, 1930. Ч. 2. С. 111.

сив, що "прихильники нового ладу на Україні не можуть зіставитися пасивними" і повинні за згодою з національними меншинами України "негайно творити підстави її автономного життя"¹⁰. Третій день роботи конгресу був присвячений виборам Центральної Ради. За визнанням М. Грушевського це був день його тріумфу, день найбільшої пошани, якої він зазнавав у своєму житті. Справа полягала не в тому, що його знову обрали головою УЦР, а в тому, що вдалося отримати повну підтримку делегатів у справі реорганізації Центральної Ради. Про це Грушевський згадував так: «Проект організації Ц. Ради був моїм ділом. Я проектував вибір голови перевести з'їздом дефінітивно, а решту членів – тимчасово від представників губерній, міст, професійних організацій і політичних партій, які на з'їзді знайдуться, з тим, щоб ці представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць. Так мав утворитися національний парламент, а разом проведена національна організація (при проведенні виборів) мала приготувати ґрунт до парламенту України як території («краєвої ради»), прийнятої резолюцією попереднього дня. Не дуже твердий з погляду принципів державного права проект сей мав якраз корисну сторону, що давав постійне перманентне краєве [керівництво], яке поновлялося поволі постійно і непомітно, не творячи безхазяйних антрактів, не відкриваючи гострих агітаційних періодів, що в тодішніх незвичайно хитких і неурівноважених відносинах могло бути дуже небезпечним. Проект був прийнятий, і здається мені, що пізніший досвід оправдав сю доволі оригінальну концепцію»¹¹.

Отже, Всеукраїнський національний конгрес відіграв визначну роль у розвитку українського національно-визвольного руху. Він одночасно завершив перший після падіння самодержавства етап руху, в ході якого відбулося стихійне пробудження

¹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т.1. К., 1996. С.54, 58.

¹¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. 1989. №9. С.122 -123.

громадсько-політичних українських сил і знаменував перехід до масових політичних акцій та національної консолідації. Підсумовуючи враження від конгресу, кореспондент харківської газети "Рідне слово" 15 квітня писав: "З'їзд переконав усіх — і своїх, і чужих, і друзів, і ворогів, що Український Народ, не дивлячись на більш, ніж трьохстолітній гніт чужих народів і культур, в сю рішучу поворотну історичну хвилю заявив себе не розпорошеним, не розбитим і слабким, а могутнім, дужим, одностайним, кріпким як моноліт, з одною думкою, з одною волею [...]. Сей з'їзд показав, що в настоящий момент за нами не тільки правда, але й сила. Та сила — ми самі, зорганізовані, солідарні маси народу і інтелігенції. Та сила — маси народу згромаджені в партії, професійні, просвітні, наукові та економічні організації, котрі, як один чоловік, з'єднались, домагаючись для свого народу повної автономії України в федеративній республіці Російській"¹².

Організаційні питання і надалі не випадали з поля зору Грушевського, він постійно держав їх в полі своєї уваги, бо добре розумів, що «...кінець-кінцем все чисто — і свобода, і революція, і воля України, і земельна справа — залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свобідна, автономна народна Україна»¹³.

Поряд із заходами, спрямованими на проведення української маніфестації та Всеукраїнського національного конгресу, Грушевський надавав екстраординарного значення відновленню українських засобів масової інформації. 19 березня вийшло перше число «Вістей з Української Центральної Ради», тижнем пізніше з'явилася щоденна «Нова рада», в кінці березня — «Робітнича газета», а на початку травня — наймасовіша українська газета «Народня воля». Грушевський одразу ж використав медійний ресурс. «Нова рада» практично в кожному з своїх пер-

¹² Рідне слово. 1917. 15 квітня.

¹³ Грушевський М. На порозі нової України. К., 1991. С.9.

ших чисел давала його статті, які пізніше були перевидані у збірці «Вільна Україна».

Публіцистика М. Грушевського виконувала одразу дві функції. Видавана масовими тиражами¹⁴, вона виявилась чудовим агітаційно-пропагандистським матеріалом для широкого загалу, який масово і стихійно долучався до українського руху і потребував освідомлення і чіткого визначення нагальних завдань моменту. Інша функція публіцистики М. Грушевського не потребувала великих накладів, але була не менш, а, можливо, і більш важливою: голові Центральної Ради одночасно доводилось виступати і організатором (лідером) українського національно-визвольного руху, і його теоретиком-ідеологом, який розробляв ідейно-теоретичні підвалини руху. Згадуваний М. Єремійв писав, що серед діячів Центральної Ради «не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі...»¹⁵.

Уже початковий момент творення Центральної Ради показав, що українському русі діяли різноманітні сили з відмінною ідеологією. Поряд з ліберально-демократичною інтелігенцією Товариства українських поступовців активно подавали голос радикальні елементи соціал-демократичного та есерівського напрямків, лунали голоси самостійників та націоналістів. Необхідно було їх об'єднати і зцементувати в єдиний національно-визвольний рух. Це було складне завдання. З одного боку, треба було переконати ліберально-демократичну інтелігенцію не обмежуватись програмою культурно-національних вимог, ставлячи їх гостро, демонструючи, за висловом М. Грушевського, «за-

¹⁴ Статті М. Грушевського з «Нової ради» були не тільки перевидані окремою брошурою «Вільна Україна: (Статті проф. М. Грушевського в «Новій раді». 4.1-15. Київ, 1917), вони передруковувались в іншій українській періодиці: «Шляхи» (Львів), 1917, № 5-8; «Розсвіт» (Радштат), 1917; «Вістник СВУ» (Відень); «Промінь» (Москва), 1917 та ін.

¹⁵ Єремійв М. Вказ. праця. С. 103.

гальнонародний імперативний характер українських домагань»¹⁶ З іншого боку, треба було зробити так, щоб соціал-демократи та соціалісти-революціонери, які тяжіли до соціальних гасел та співпраці з аналогічними собі російськими партіями, не розкололи український рух, не відірвали від нього соціальними гаслами активну частину низового елемента.

Вдалося цього досягнути завдяки організаційному та публіцистичному хисту М. Грушевського. Віддаючи належне йому, Д. Дорошенко писав, що «Грушевський вірно схопив ситуацію і ясно поставив перед українством завдання, які розгорталися перед ним з вибухом революції»¹⁷. М. Грушевський насамперед висловився за надання українському рухові широкого політичного поступу під гаслами національно-територіальної автономії України у федеративній Російській республіці. Під впливом по-статі М. Грушевського ці гасла стали ідейним осереддям українського руху, їх взяли на озброєння фактично всі тодішні українські партії, і саме вони забезпечили українському руху єдність і монолітність. До сьогоднішнього дня в історичній літературі можна зустріти докори і закиди М. Грушевському за «автономізм» і недооцінку самостійницьких гасел, які начебто могли дати суттєвіші результати. Можна твердити, що курс, обраний М. Грушевським, був найвиваженішим і найреалістичнішим для того часу. Варто з'ясувати, що М. Грушевський розумів під поняттями «автономія» і «федералізм». У його публіцистиці 1917 р. цим поняттям відведено чи не найголовніше місце. У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» М. Грушевський висловлюється за національно-територіальну автономію, яка розуміється як об'єднання всіх етнічних українських земель. Автономна Україна повинна мати, за Грушевським, всі державні атрибути, включаючи власну тарифну і митну політику. Вдумаємося: що передбачає митна політика. Насамперед, кордон. Без

¹⁶ Цит. за: Верстюк В. Українська Центральна Рада. К., 1997. С.112.

¹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т.1. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954. С.44.

кордону, чітко окресленого, з міцною охороною, проводити митну політику не можна. Отже, федерація Грушевського ще на весні 1917 р. була дуже схожою на конфедерацію. Він розглядає її як "об'єднання в одній державі кількох держав"¹⁸

Таким чином, федералізм як і автономія для М. Грушевського ніколи не були запереченням незалежної української держави, швидше це був необхідний і послідовний крок до її побудови. М. Грушевський добре розумів, що на створення незалежної держави в Україні тоді було замало сил, з одного боку, а з іншого - заклик до негайного відділення в умовах незавершеної світової війни був би розцінений російською стороною як підризна сепаратистська акція, яка б викликала адекватну відповідь. Можемо визнати, що в той момент політика М. Грушевського була мистецтвом реального. Закиди окремих сучасних істориків Центральній Раді, а передусім її голові, в проведенні неефективної політики підігрівання Тимчасовому урядові, дотримання автономістської та федеративної стратегії, будуються швидше на емоційних, а не на аналітичних підставах. Ці критики не враховують наскільки міцно імперія майже за триста років інкорпорації адміністративними, економічними, культурними чинниками проникла в тіло України і утримувала її в полі свого притягання. Як відомо російська імперська асиміляційна політика щодо України була надзвичайно агресивною, звільнитися з під її дії одномоментно було практично нереальною справою. Революція дала шанс, створила умови для перетворення України з об'єкта в суб'єкт історії. Це було непросте завдання, вирішення якого М. Грушевський пов'язував з реалізацією гасла національно-територіальної автономії.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на діяльність українських самостійників весною 1917 р. Чи дійсно вони були тоді реальною альтернативою Центральній Раді? Самостійники залишили по собі переважно емоційні згадки і дуже мало документів, з яких би можна було визначити глибину їхніх державницьких

¹⁸ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. С.129.

концепцій, їхню принципову відмінність від програми УЦР. З того, що надається до аналізу, маємо заяву ЦК Української народної партії, яка у березні 1917 р. оголосила про відновлення своєї діяльності після 10-ти річної перерви. В цій заяві ЦК УНП говорилось, чого в даний історичний момент партія ухвалила вимагати: "російська держава мусить бути вільною, дружньою спілкою вільних народів, мусить бути перебудована на федеративних основах"¹⁹. Як бачимо, на перевірку документом, навіть партія М. Міхновського повторювала формули М. Грушевського. Цікаве продовження ця тема отримала на з'їзді українських правників у Києві 13 червня 1917 р. Першу доповідь на ньому про державний лад в Україні зробив М. Грушевський. Він почав з того, що український народ із давніх-давен жив власним державним життям. У зв'язок з Москвою 1654 р. він увійшов "яко самостійний державний народ"²⁰. Переяславська угода зв'язала дві самостійні держави. Прикінцевий висновок М. Грушевського: "Для найкращого забезпечення автономії України їй повинен бути наданий характер державний. [...] Для того, щоб надалі не можна було толкувати і так, і інакше зв'язку України з рештою Росії, то треба, щоб зв'язок цей був утворений на федеративних підставах"²¹.

Промова була схвалена оплесками. На з'їзді були представники самостійників. Якою ж була їх реакція? "Нова рада" пише: "Проф. Герасимович вітає з'їзд від імені Союзу Української Державності і зазначає, що союз стоїть на тій самій платформі, яку зазначив в своєму докладі проф. Грушевський"²².

В ході розгортання роботи Української Центральної Ради М. Грушевський зблизився з партією українських есерів, до якої формально не належав. Він активно співробітничав з газетою «Народна воля», яку українські есери почали видавати в спілці з

¹⁹ Южный край. Харьков. 1917, 23 марта.

²⁰ Нова рада. Київ. 1917, 15 червня.

²¹ Там само.

²² Там само.

кооператорами на початку травня 1917 р. Це була наймасовіша українська газета того часу. В своїй першій статті, видрукуваній у цій газеті, М. Грушевський зізнавався, що давно мріяв співпрацювати з великою, щоденною народною газетою. «Народна воля» стала одним з важливих каналів його безпосереднього зв'язку з народом та впливу на нього. В газеті за рік було вміщено близько 30 статей та промов М. Грушевського. При цьому, як згадував М. Ковалевський, Грушевський «ніколи не писав своїх статей на поточні теми, які мають скороминуче значення. Він писав статті тільки тоді, коли на порядку денному політичного життя України дозрівала якась важлива проблема»²³. Так, наприкінці травня 1917 р. з Петрограда до Києва з урядовою відмовою на прохання позитивно висловитися з приводу майбутньої української автономії повернулась делегація Центральної Ради. Відмова глибоко зачепила почуття національної гідності українців. Україна і особливо Київ вирували хвилями протесту. Він добре описаний в літературі. Проте в ній нічого не говориться про особисту реакцію М. Грушевського на урядове рішення. Іноді йдеться про те, що він спеціально взяв довгу паузу, якою вміло прикрив організаційну підготовку I Універсалу. Ви-являється, що це не так. М. Грушевський 6 червня опублікував у "Народній волі" статтю "Що воно?", в якій позицію Тимчасового уряду визначив дискурсом: недалекоглядність чи підступність. Він пише, що уряд "обома руками черпає з України всякі засоби, кличе її до жертв всякого роду, але не може дати запоруку, що все се буде тільки тимчасове, і Україна буде забезпечена своїм автономним ладом від такого визиску, від такої хронічної, постійної реквізиції в будуччині". Апелюючи до свого читача, М. Грушевський говорить про подвійну несправедливість, необ'єктивність уряду на фоні його обіцянок "признати самостійність Польщі". Він не розуміє логіки заборони українського військового з'їзду, "тоді, коли відбувається військовий з'їзд польський, сіоністський, всеросійський солдатський і т.д., і

²³ Ковалевський М. Згад. праця. С.269.

т.д.". Видно, що автор статті схиляється до рішучих дій, для нього очевидно, що Україна "мусить дбати, щоб її основні домагання були сповнені і признані, незалежно від того, чи будуть колись Установчі Збори, які вони будуть і як випадуть. І повинна бути дана певна можливість будувати місцеве життя вже тепер відповідно новим вимогам, пристосувати се жите до сих вимог, так як вони складаються зараз, а не чекати, поки та чи інша справа "попаде на очі" Тимчасовому правительству і буде ним розрішена". Відомо, що автором I Універсалу був В. Винниченко, але не можна не помітити, що Універсал повторює чимало думок зі статті «Що воно», її рішучу, тверду тональність.

Важливі пояснення з приводу ухвали I та II Універсалів Центральної Ради знаходимо в його брошурі «Українська Центральна Рада й її Універсали: перший і другий». Грушевський спростовує інсинуації та наклепи, які сипалися з російської преси на I Універсал як акт сепаратизму та ворожнечі. Він резонно говорить про те, що цим документом УЦР «признавала єдність Російської революції, визнавала санкцію Всеросійського Учредительного зібрання і зовсім не розривала з Центральним Урядом», а лише кликала до спільної праці всі народи України, щоб подолати «всі ті пережитки і останки старого проклятого режиму», які так і не вдалося знищити після революції. Грушевський високо оцінює значення II Універсалу, називає його «великим актом, котрим закладаються вже не якісь приготовчі підстави, а сама автономія України»²⁴

В кінці серпня в Україні виникла нова критична ситуація, пов'язана із заміною Тимчасовим урядом "Статуту вищого управління України" на "Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові". Майже два тижні Центральну Раду рвали політичні пристрасті, в основі яких лежала дилема: чи зберігати ділові стосунки з урядом, чи розірвати їх. Зрештою перемогла остання позиція. Чому це сталося і які це буде мати наслідки в

²⁴ Грушевський М. Твори у 50 томах. Серія суспільно-політичні твори. Т.4. Львів, 2007. С.201.

майбутньому, М. Грушевський пояснив 24 серпня у статті "Україна дійде свого!". Він пише, що більшість у Центральній Раді розуміла, що "ця "куца" автономія" - так Грушевський визначає суть "Інструкції" - у свідомій частини українського громадянства викличе обурення і гнів, але поряд з цією частиною була інша, яка не була готова до розриву з урядом. Крім того, Центральна Рада була поінформована, що "Інструкція" - це наслідок перегрупування сил у складі Тимчасового уряду, де знову гору взяли представники партії кадетів, вороже налаштовані до українського руху. На думку М. Грушевського, "Інструкція" виявилась максимумом можливого на той момент, і Центральна Рада визнала недоцільним цю можливість втрачати. Головне дістати владу правовим легітимним способом, а далі, спираючись на живі сили народу, розширити її повноваження за сприятливих обставин. М. Грушевський переконаний, що все буде залежати від національної активності: "... українському народові треба взятись за сильну працю, щоб реальне відношення перехилити в бік своїх домагань" . Стаття дає зрозуміти, що М. Грушевський і керована ним Центральна Рада не сприймали "Інструкцію" як остаточний результат своїх взаємин з урядом, а лише як черговий тимчасовий компроміс "для дальшого свого кроку наперед до повної автономії України". Завершує статтю Грушевський думкою, що "українське громадянство не буде приладжувати свою діяльність ні до злобних випадів централістів, ні до істеричних викриків ворогів національної ідеї. Воно буде керуватись реальними потребами й інтересами свого краю й народу".

Кроком до автономії мав стати «з'їзд поневолених народів», що відбувся у Києві з ініціативи Центральної Ради 8-15 вересня 1917 р. і обговорив численні проблеми федералізації Росії. В роботі з'їзду взяло участь 85 делегатів, які представляли білоруський, грузинський, естонський, литовський, молдавський, український та інші народи. Грушевський був обраний почесним головою з'їзду, а після його закінчення головою Ради народів. В промові 10 вересня він підкреслив, що українці «в свій час жили

державним життям як самостійна держава». Український народ від своїх прав не відмовлявся. « І коли ми в даний час проголошуємо принцип федералізму, коли ми заявляємо свою волю в цьому значенні, - ми стверджуємо збереження наших державних прав, - вів далі промовець.- Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, а як шлях до інших перспектив, що вже давно відрились кращим умам людства, як шлях до федерації Європи і далі – до федерації всього світу»²⁵

В іншій статті "Важка хвиля", присвяченій майбутнім Всеросійським Установчим Зборам, автор звертає увагу читачів на те, що Установчі збори - це рідкісна широка змога для українського народу "виявити свою волю що до будучого життя"²⁶ і цією змогою треба скористатись якомога пильніше і старанніше. Але сенс статті не лише в закликати взяти участь у голосуванні, виявити, яку "силу має на Україні український народ", але і в тому, щоб ще раз заманіфестувати ідею проведення Всеукраїнських Установчих зборів. "Розуміється, будучий лад України буде будуватися не там на Всеросійських установчих зборах, а у нас же на Україні, - пише Грушевський? - На Українських установчих зборах, а не на Всеросійських буде затверджена конституція України, автономний статут України, що розробляється Української Центральної Радою. Там же на Українських установчих зборах буде вирішена в головніших основах справа земельна по волі і в інтересах трудящого народу, й інші основні справи будучого життя України"²⁷.

Наведена цитата знову повертає нас до проблеми інтерпретації М. Грушевським поняття "автономія". Вивчення його публіцистики переконує, що це поняття восени 1917 р., коли український рух зміцнів і уконституювався на десятках з'їздів, сесій Центральної Ради, а влада Тимчасового уряду танула як весняний сніг, для Грушевського почало грати роль заходу, під захис-

²⁵ Свободный союз. Киев. 1917. № 2 (ноябрь)

²⁶ Народна воля. 1917, 1 жовтня.

²⁷ Там само.

том якого розгорнулася енергійна робота по розробці основ української державності. М. Грушевський прекрасно розумів, що факт можливої появи власної держави буде мати значення незрівнянно вище, ніж форма її стосунків з революційною Росією. Головне збудувати таку державу, а проблема її формальних зв'язків вирішиться сама собою.

29 жовтня 1917 р. Грушевський вступною промовою відкрив сьомі загальні збори Центральної Ради. Він говорив про перепони, які гальмували в останні місяці роботу Центральної Ради, головним чином, це була діяльність Тимчасового уряду. М. Грушевський закликав Центральну Раду якомога повніше обговорити ситуацію, що склалася, для того, щоб скликати в недалекому майбутньому Всеукраїнські Установчі збори, а за тим "відкрити шлях до мети, а ця мета - Українська Демократична Республіка в федеративнім зв'язку з народами і областями Росії"²⁸. М. Грушевський першим публічно у залі Центральної Ради озвучив ідею проголошення Української держави. Наступного дня на ранковому засіданні він мав доповідь про роботу над конституцією майбутньої держави. Опублікований звіт про цю доповідь надзвичайно стислий, всього кілька рядків, з яких неможливо зрозуміти зміст майбутньої конституції. Але через тиждень, в день ухвали Центральною Радою III Універсалу, у "Народній волі" з'явилася розлога стаття лідера Центральної Ради "Проект української конституції", яка описувала основні конституційні ідеї"²⁹.

Ключові статті Конституції зводяться, насамперед, до визначення характеру української держави - "республіка демократична", в якій не буде місця ніякому особистому режимові, де виконавча влада поставлена в докладно визначені рамки. По-друге, Грушевський приділяє чимало уваги розмежуванню повноважень з федеративним центром. Наприклад, верховне право

²⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т.1. К., 1996. С.372.

²⁹ Народна воля. 1917. 7 листопада.

в Українській республіці належить не федеративному центру, а українському народу, який розуміється не у вузькому етнічному трактуванні, а як політична нація, яка включає в себе і етнічних українців, і представників національних меншин, а реалізується це право через Всенародні збори України. Важливе місце Грушевський відводить виокремленню території Української республіки, насамперед це колишні російські губернії з переважанням українського населення. Всього таких 10. Ця територія може бути розширеною за рахунок інших земель, в тому числі і західних, на підставі їх волевиявлення до вступу до Української республіки. Грушевський бачить Україну унітарною, але з широким самоврядуванням на місцях, з адміністративним поділом на землі, волості та громади. Конституція мала б забезпечити широкі і рівні громадянські права і свободи, урівняти в правах чоловіків і жінок. Грушевський бачив Україну парламентською республікою на чолі з вибраними загальним, рівним, прямим, таємним і пропорціональним голосуванням Всенародними зборами. Важлива роль відводилась голові Всенародних зборів, він не лише керував роботою парламенту, але й формував Кабінет Міністрів та здійснював представництво республіки. Права гаранта Конституції та законодавства загалом делегувалися Генеральному суду, який визнавався «найвищою апеляційною і касаційною інстанцією». Таким чином проект Конституції розподіляв владу між місцевими та центральними органами, між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади.

В статтях, опублікованих у грудні 1917 р., М. Грушевський говорить про державний герб України, її новий адміністративно-територіальний поділ, про українську монетну одиницю, тобто ті атрибути, які відрізняють одну державу від іншої. Закриваючи 17 грудня 1917 р., восьмі загальні збори Центральної Ради, М. Грушевський виголосив промову, в якій назвав Центральну Раду найвищим революційним органом самостійної незалежної Української республіки, тобто визнав що фактично Україна після проголошення Української Народної Республіки стала суверенною державою. Свою позицію він пояснив так: «Ми стояли і

стоїмо на принципі федерації, але обставини склались так, що Україна на ділі стала самостійною, незалежною державою. Це уже безперечно, і навіть самі уперті та неприхильні до нас люди з цим не сперечаються/.../ І в тім нема нічого нового для нас. Ми не якась нова і молода республіка, як нас часто називають, бо ми тільки відновлюємо свою стару державність, з скасуванням якої ніколи не мирились»³⁰.

Остаточо відмовитись від ідеї федералізму М. Грушевського змусила більшовицька навала на Україну наприкінці 1917 – початку 1918 р. Переломним як для розвитку революції, так і самого Грушевського став період вимушеного залишення Києва та тимчасовий відступ УЦР на Волинь. В статті «Очищення вогнем» («Народна воля. -1918, 4 (17)лютого) він говорить, що цей російський напад, здійснюваний під соціалістичними гаслами боротьби з буржуазною Центральною Радою, насправді нічого спільного з ідеями соціалізму та демократії не мав. Війна мала погано приховуваний характер міжетнічного конфлікту. «...завдання сього походу – «бити хохлів», що по 250-літнім поневоленню наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу», - пише М. Грушевський. - /.../ Тепер ми, самим очевидним способом маємо боротьбу самих народів – великоруського й українського. Один наступає, другий борониться»³¹. Грушевський один із перших ставить точний діагноз більшовизму - замаскований старий московський централізм. Падіння Тимчасового уряду, прихід більшовиків до влади в центрі Росії, розв'язана ними війна проти України круто поміняли сценарій розвитку революції. В Росії революція звернула на деструктивний руйніщкий шлях, що привело до її дезінтеграції. Українська Народна республіка фактично першою зробила крок до уособлення, зберігаючи надії на продовження демократичних засад розвитку. В черговій статті «Українська самостійність та її історична необхідність» Грушевський намагається пояснити

³⁰ Там само. 1917. 20 грудня.

³¹ Там само. 1918. 1 березня.

своїм читачам мотиви проголошення самостійності та переконати у важливості її захисту. Очевидно це переконання важливе для нього самого. Більшовицьку навалу він пережив як власну трагедію, і не лише тому, що у Києві більшовиками був зруйнований його будинок, а під руїнами загинула особиста бібліотека та архів, але й тому, що у вогні війни згоріли принципи та ідеї, яких він ще зовсім недавно тримався. Грушевський мав мужність зізнатись у цьому публічно. В циклі статей, що вийшли згодом брошурою під назвою «На порозі нової України», він пише насамперед про кінець московської орієнтації, вважає «таке визволення від «песького обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним»³². Війна Росії проти України поставила хрест на проекті «спільної революції»³³ і мала, на думку Грушевського, крім страшних кривавих наслідків, смерті і крові «тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжі» велике позитивне значення, яке полягало в духовному визволенні народу, відновленні межі, яка «від віків розділила Україну від Московщини, український нарід від московського»³⁴.

Грушевський переконаний, що визволення з імперського ярма дозволяє українцям відновити свої прадавні зв'язки із західним світом, до якого належить український народ. Драма переломного моменту полягає в тому, що «українське життя, здавлене дотеперішньою неволею, направлюване різними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній хвилі само ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно, насамперед, «знайти себе». Вияснити свої засоби, завдання і потреби...»³⁵

Учений і політик говорить про історичні підстави західної та чорноморської орієнтацій, окреслює перспективи нових можливостей, які відкривалися перед українцями та їх державою на

³² Грушевський М. Твори у 50 томах. Серія суспільно-політичні твори. Т.4. С.231.

³³ Там само.

³⁴ Там само. С.233.

³⁵ Там само. С.241.

шляху розвитку демократії та модернізації. Найкращими зразками наслідування для України Грушевський бачить Німеччину та США.

М. Грушевський залишався при переконанні, що українська держава — це не мета, це лише засіб: "Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостою соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо!"³⁶ І це не був пропагандистський прийом. Вивчаючи матеріали, пов'язані з останнім періодом діяльності Центральної Ради, приходиш до висновку, що і голова УЦР, і чільні діячі фракцій УПСР та УСДРП розуміли державні інтереси УНР як інтереси народних мас, і насамперед незаможного селянства. Цілком відверто з цього приводу М. Грушевський висловився на засіданні Малої ради 20 березня 1918 р. Свою урочисту промову з приводу першої річниць утворення Центральної Ради він завершив словами: "У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас, це - інтереси трудящих мас..."³⁷. Передусім Грушевський виділяв селянство, яке вважав головною кореневою системою нації, головною підставою розбудови української держави. На його переконання, української роботящої буржуазії « у нас не було й нема», а «пролетаріат український ще незвичайно слабкий»³⁸. В цьому полягала особливість Української революції, яка пішла іншим шляхом, ніж революції на Заході, маючи своєю підставою селянські трудові інтереси, бо селянство й кількісно, й економічно, і політично «дуже довго, а може, й завсіди»³⁹, залишатиметься соціальною підвалиною українського

³⁶ Грушевський М. На порозі нової України. С. 84.

³⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т.2. С.217.

³⁸ Там само. С.253.

³⁹ Там само. С.254.

суспільства. Однак загальний стан культурного і політичного стану селянства був невисоким. Це створювало додаткові проблеми. «Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений у безодню пітьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної і національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості, тільки ж все ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму»⁴⁰. Тому модернізація селянського господарства, виведення його на значно вищий рівень, ніж прожитковий мінімум, для Грушевського одна з найважливіших проблем. О. Шульгин залишив цікаві спогади про Грушевського, високо оцінював його як керівника УЦР, проте поставив у провину Грушевському те, що він не умовив фракцію українських есерів відмовитися від ідеї соціалізації землі. Таким чином мемуарист підводив до думки, що сам лідер УЦР був проти соціалізації землі, але з якихось причин не зумів перешкодити есерам провести свій закон про землю. І преса того часу, і матеріали засідань УЦР, і публіцистика Грушевського не дають підстав для розвитку цієї думки. Навпаки можна стверджувати, що Грушевський, хоч і не брав участі у розробці земельного закону, але сприяв його затвердженню, порадив 9 загальним зборам «без обговорення затвердити внесений напередодні проект земельного закону в цілому з тим, щоб потрібні дрібні правки до цього закону потім зробити в Малій раді»⁴¹. Грушевський виходив з того, що основою селянського господарства є обробіток землі, вважав, що кількість землі не є визначальною, а з зростанням агрокультури, інтенсифікацією виробництва цей фактор буде мінімізований, і землі в Україні вистачить на всіх селян, головне, щоб земля була доступною.

До цього часу в адресу М. Грушевського летять звинувачення, що він не розумів значення армії, пропонував її замінити

⁴⁰ Грушевський М. Твори у 50 томах. Серія суспільно-політичні твори. Т.4. С.252.

⁴¹ Народня воля. 1918. 22 січня.

народною міліцією. Між тим один з розділів брошури «На порозі нової України» спеціально присвячений армії. Грушевський пише, що «при тій дезорганізації, яку ми маємо в середині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, - міліційна служба не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія»⁴². Проблема не в нерозумінні елітою значення армії, вона в іншій площині: слабкому усвідомленні суспільства в необхідності захищати свою державу. З гіркою іронією Грушевський пише, «як легко у нас зібрати великий і гарно зоспіваний хор, і як виявилось, трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вольностей»⁴³. Загальний пафос брошури зводиться до заклику самовіддано працювати над утвердженням демократичного ладу.

Політична спадщина 1917- 1918 рр. М. Грушевського є надзвичайно цікавим сегментом історії Української революції, а насамперед історії Центральної Ради та Української Народної Республіки. На моє глибоке переконання, внесок М. Грушевського в теорію і практику українського державотворення 1917-1918 рр. був визначальним. Центральна Рада та й увесь український національно-визвольний рух знаходились не лише під організаційним, а й під ідейним впливом свого лідера.

⁴² Грушевський М. На порозі нової України. С.49.

⁴³ Грушевський М. Твори у 50 томах. Серія суспільно-політичні твори. Т.4. С.244.